

ПРЕЗИДЕНТИНИН АЖЫЛ-АЛБАНЫ КОЛ УДУРТУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

Президент Ш. Д. Ооржак эрткен субботада кожуун болгаш суму чагырга даргалары-биле ужурашкан. Бөгүнгү амыдыралдың тус чер деңгелине хамааржыр янзы-бүрү айтырларны аңаа чугаалашкан.

Хамактын мурнунда бюджет күүселде-зиниң дугайында чугаа болган. Бюджетти дол-дурар талазы-биле ажыл бо чылын багай эвес эгелзэн. Чыылдалар болгаш үндүртү талазы-биле планнын көргүзүлгери эрткен ийи айларда эрткен чылдың деннели барык ийи катап ашкан. Ынчалзажок муниципалитет 9 тургүзүлүр, ооң иштинде Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларда бюджеттин орулгалыг кезээ багай күүсетинип турар.

Үндүртү кодекзинин ийити кезеңи хүлээп алганы үе-үлөп хоойлуларга, ылангыя ийити орулга талазы-биле чаңгыс аай үндүртү дугайында Хоойлуга өскөрүлгөлерин болгаш немелделерин киргени-биле холбаштыр республика 19 миллион рубльди "чидирген", юридиктиг эргелиг албан черлеринден чылдың коэффицентин ийи катап эвээжээниден ыңды болган. Аас-кежик бооп, ол чедир чыгдырмаан чыылдалар орук фондузун ашка-херенгилеринин күсели-биле дуглаттынып турар. Ийити орулга үндүртү дугайында хоойлуну бүтү-ле субъек-тилерде ам-даа хүлээп албаан, а Тыва хүлээп ап четтигилкен, чүге дээс үндүртү төлээринден ойталаар кижилер бар, олар ыяп-ла төлөзүн дээш ынчаар кылган: чик өртөк-биле-даа болза, шуптузу төлээр ужурулгу.

Чоокта чаа Чазакта Чазак Баштынын тулгуз талазы-биле оралакчызы деп албан-дужаалды кирген. Ол албан-дужаалга Е. Л. Осердзов томуйлаттырган дээрзин билдир бис. Ол адыр талазы-биле кызыр ажылдар эңдерик, ийити-биле республикада туттунуп турар 150 объектилер бар, оларнын иштинден 80-ин бо

чылын ажылгалга кириери планнаттынып турар.

Социал бөлүк айтырларга доктаагаш, Шериг-оол Дизижинович республикада туберкулезтун калбарып турарынын көр-гүзүлгөсүн доктаагаш, 60 талазы-биле парламентте "багай демекти" алыр чадавас боор бис деп сагындырган.

Чамдык чурттарда ашур, чума дээрн ышкыш коргунчуг аарылар тывылган. Ынчангаш Эркин, Тес-Хем, Овур, Мөңгүн-Тайга кожуун-нарга карантин хемчеглерин алырынын эргежок чутулазын база чугаалаан.

Эрге-хоойлу камгалаар ажыл-чорудулга-биле холбашкан айтырларга база доктаап, ол талазы-биле кызыр чамдык айтырларны тодараткан. "Кожууннарже акша чорудар протоколдарга ат салып оргаш, моон соонда республикага та чеже өлүм-чидим болур ыйнаан деп бодап келиримге, холум чайгаар-ла салдына бээр-дир" — деп, Шериг-оол Дизижинович ажы-биле чугаалаан.

Ужуражылгага чамдык сайыттар база киришкен. Иштики херектер сайыды С. С.Б. Монгуш кады ажылдажылгаже кыйгыры-лашкан, "Вьюры" деп операция март 19-та эгелзэн дээрзин дыңнаткан. Кожуунун удуртукчула-ры-биле бодун таныштырылшаан, Е. Л. Осерд-зов көдээге тудук ажылдарынын планнарынын дугайында чугаалаан.

Удаас Чазакка компьютер клазын ажит-каш, аңаа чер-чер эрге-чагырга төлээрин, удуртукчуларны компьютер билгилеринге өөредирин планнап турар.

Надежда ЭРГЕП.

Тыва Республиканың Чазанда ДОКТААЛ КҮҮСЕЛДЕЗИ

Арага аймааның продук-циязын хоойлуга дүүштүр эвес сайгарып турары-биле демиселди күштелдирер та-лазы-биле хемчеглер дуга-йында Тыва Республиканың Чазаның 2000 чылдың ок-тябрь 16-да хүлээп алган №1045 доктаалын күсүдир дээш республиканың эрге-хоойлу камгалаар болгаш үндүртү органның кандыг хемчеглерини ол чорудуп турарын Чазак хуралына чугаалашкан, доктаалды хүлээп алган.

Кызыл, Туран, Ак-Довурак хоорайларда, Улуг-Хем ко-жуунда арага аймааның про-дукциязын хоойлу эзуугаар эвес чажырып садып тура-рынга удур тускай планын ажилдап кылгаш, ону боттан-дырар хемчеглерини ол кел-ген. Республиканың Иштики херектер яамызы Россиянын Тыва-биле кожа девискээр-леринин иштики херектер органның-биле харылзаалыг бир демниг ажилдап турар болу берген. Кызыл хоорайда, кожууннарда арага аймаан канчаар мөөнөп болгаш үүрмөктөп садып турарын хынаарын күштелдирген. Оон сорулганы — арага сайгарып-газында корум-чурум үрөш-кенин илередери, ону болду-базы болур. Кызыл, Туран хоорайларда арага аймаан хоойлу эзуугаар эвес кири

сөөртүп, сайгарып, кем-херек үүлүдүп келген ийи бөлүктү илереткен. Чажырып садып турганы 10 тонна ажыг спирт-ти хажырган. Дөрт кем-херек-ти оттурган, үш кем-херекти судке кириген.

Оон-биле чергелештир арага аймаан хоойлуга дүүш-түр эвес сөөртүп кирип, сай-гарып турары-биле демисел-ди хоойлу-дурум камгалаар органның четтес чорудуп ту-рарын доктаалда айткан.

Чазактын №1045 доктаалында айткан хемчеглерни респу-бликаның Иштики херектер яамызы, РФ-тин Үндүртү поли-циязынын федералдыг алба-нын Тыва Республикада эргелепи долу хемчээлди-биле күүсетпээн. ТР-нин Иштики херектер яамызы Россия Федерациязынын Айыл чок чорук болгаш Үндүртү полициязынын феде-ралдыг албан черлеринин Тыва Республикада эргелел-дери-биле кады арага аймаан хоойлуга дүүштүр эвес сай-гарып турары-биле холбаш-кан берге байдалды ажып эртер талазы-биле програм-маны ажилдап кылбаан болгаш ону бадыладыры-биле Тыва Республиканың Чазан-га кирибээс. Арага аймаан чажырып садып, хоойлу үрөп турарлар-биле демиселдин түнелдерин эжождир сорул-галыг эрге-хоойлу камгалаар

органның ортузунга кө-рүлдө-конкурсту организа-таваан. Бо ажилды Тыва Рес-публиканың Иштики херектер яамызынын, Россия Феде-рациязынын Айыл чок чорук федералдыг албанынын Тыва Республикада эргелелинин тускайыттыгын килдир-теринин, участок инспек-тарынын ролу куду деп Ча-зактын хүлээп алган докта-алында демдеглээн.

2000 чылдың октябрь 16-да ТР-нин Чазаның хүлээп алган №1045 доктаалын долу хем-чээлди-биле күсүдирин хандырып ТР-нин Иштики херектер яамызынын сайыды С. С.Б. Монгушка дааскан, Россия Федерациязынын Үн-дүртү полициязынын феде-ралдыг албанынын Тыва Рес-публикада эргелелинин на-чалыгы Т. К. Күжүттеке, РФ-тин Айыл чок чорук феде-ралдыг албанынын Тыва Рес-публикада эргелелинге док-таалда смелзэн.

Республикада хоойлу эзу-угаар арага аймаа сөөртүп ки-рип, ону садып-сайгарып ту-рарынын факт-барымдаа-ларын илередир хемчеглерини неделя бүрүзүнде чорударын, милициянын участок инспек-торларын бир ай хуусаа дүргү-зүндө четчелээрин ТР-нин Иштики херектер яамызына дааскан.

Депутаттарның кичээнге

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) ээлчеглиг XXXIX сессиясы бодунун ажылын 2001 чылдың

ХҮН АЙТЫРЫ:

1. Тыва Республиканың чаргы чарар, федералдыг судьяларын томуйлаарына чөпшээр бээр дугайында.
2. 2000 чылда Тыва Рес-публиканың Чазаның Отче-дунун дугайында.
3. "Тыва Республикага эм аймааны дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунун төлөвилелин дугайында.
4. "XX чүс чылда Тываның шыгыраңгай кижилери" деп Күрүне номунун дугайында Тыва Республиканың Хоойлу-зунун төлөвилелин дуга-

март 28-те 9 шакта Дээди Хуралдың хуралдаар залына эгелээр.

Ында.

5. "Тыва Республиканың референдумунун дугайында" Тыва Республиканың Хоойлу-зунга өскөрүлгө кирер дугайында "Тыва Респу-бликаның Хоойлузунун төлө-вилелин дугайында."

Хой оолдаашкынының айлары

ДЕТКИМЧЕНИ УТПААЛЫ

2000-2001 чылдың кыжы Тес-Хем кожуунга улуг хөр-тү-хары-биле онза ылгалдыг болган. Келээс ажил-агый бү-дүрүлгөлер, арат (гараачы) ажил-агыйлар, хууда инек-саанын, шээр малдыг өг-бү-лелер, төрөл бөлүктөр мал ба-жын кыштан хүр ажырып алы-ры-биле карак кызыл ажил-дааны демделексенчиг. Дал-был тыггар, орук үндүрер та-лазы-биле хемчеглерини суму-лар чажыргалары организа-тап турган. Ылангыя Чыг-ралды сумузун айттып болур.

Хууда малдыг Минчей Бугалдай, Байыр Сувандиг, Бугалдыр Сырат, шагдан бээр саанчы ат-алдарга четкен Чедей Баткар, оларнын хөй ажы-төлу кыштаглаашкыны-нын калдыг-берге айларында өскөрүгө шалыпчы, эрес-кежээ үлгөрин көргүскөн.

Мен бо удаада "Чодураа" көдээс ажил-агый кооператив-

тин кол специализи—зоо-техник Урана Ховалыг-биле ужуражып, кооперативтиң кышкы, часкы айларда мал бажын кайы хире камгалап турарын сонуградым. Зоо-техниктин дыңнатканы болза, малдың бүтү чүзүңгө агаар-бойдустун калдыг-дошкуну багай салдарны чедирген. Хар-хөртүккө, дожаңга инек-теринин, шээр малдың даван-нары тастаан. Даваннары тастаан малдарны эмнел турган кол арга — эмнер-биле балыгларны чаап, шарыл, малдарны даваннарына чыгып уктарны кедирип келгени.

—Эм-таң четчир эвес, техниктиг үстү ачытпал тур-дувус — деп, Урана Коминаева чугаалады.

"Чодураа" кооперативте беш трактор бар. Кывар-чаар материалдар чедишес, оон өртээс аар болурга, чүгүле 3

трактор-биле одар-белчири, орукту далбайлап турган. Ажил-иш эвээш-биче-даа бол-за, үрө-түннелин берген. Элзэн дуржугалыг коочун хойжулар Василий Адыла, Ни-ман Лодай-оол, Очур Дүртүн, анык хойжулар Аян Севиббаа, Байлак Минчей, "Хараал-Тей" сүт-бараан ферманын эрге-лекчизи Чечена Бадачы ба-леткеп алган болза, час кадыг улуг кышты өттүр мал-мага-нын багай эвес каракап-хай-гаарааны өөрүңчү.

Кооперативте шээр мал бажы 4613, төрүүр хой 2038 баш болуп турар. Бүтү хой бо-лгаш өшкү 16 коданга хуваа-тылган. Бөгүндө хүн дурту узаан, сооктун күжү, хаттыг сырыннары санааска, нам-даан. Ынчангаш хой оолдааш-кыныга хүнер конугт таарымчалыг болу берген. Бо хүнерге чедир алырга, тө-рүүр коданнарда 400 чыгам

чаш мал төрүтүңген, хой оол-даашкыны уламчылап турар. Төрзөн малга, чаш төлге хойжулар эрткен чылын ажаап алган эвээш-биче көк-сигенин чиртип эгелзэн. Чогум сигенин хемчээли эвээш, чүгүле 280 тонна. Оон арктан курлавыры 80 тонна. Чайгы, чыгыг хүнерде мал чемнерин ууттунмааже бе-леткеп алган болза, час кадыг малга чымчак, тодуг болгай эртик. Бөгүндө кол чүүл болза, одар-белчир: часкы оот, шончалайлар, черлик кулча-лар, хек-даваннар...

Ажыл-агыйнын чоокта чаа 5 тонна сула садып алганы — малга улуг дөгүм. Чер чы-лырга, часкы одар-белчир изиг ооду-биле малдыг ден-гелинге күш кириер.

Эрткен чылдарда кожуун-нү девискээри мал бажын өстүренинге, мал чемнерин курлавырларына, тараа та-

рырынга шеглиг болган. Чү-ге дээрге суг-чаашкын, өш-шүк эвээш дүшкен. Одар-бел-чилер кандаашкына чаң-гыс эвес удаа таварышкы-лаан. Бөгүндө байдал чүтээр болуп турар. Харың кылынын көрүңер даан. Кызылда, төп кожууннарда хар хөлчөк эрип тур. Бисте барык чүм хевээр.

Мурнуку чылдарда ыңдыг турбаан. Эрткен чылын "Чо-дураа" кооператив 3,2 тонна тараа үрезинин садып алгаш, 12 тонна тараа дүжүдүн ажаап алган. Малчынарда тараазын шоодайларга хире-шаа-биле чедиштир үлзөн. Тараа дүжү-дү бо чылдың күзүндө оон каш катап хөй болуп болза, чонга тодуг-даа, өөрүңчү-даа. Ынчан чаш малдың бажы кодан сынамс кылдыр өзүп көвүдээр. Бо талазы-биле күрүне деткимчези база барын утпаалы.

Моторк ТИРЧИН.

ШАЛЫН ӨЗЕР БОЛЗА...

Эрткен дыштаныр хү-нерде Кызыл хоорайнын Арат шөлүгө республика-да чуртталга-коммунал хандырылганы дээш төлө-вирин өскөргөсүн удур "Совет Эвилели дээш" шимчээштин митингин эрттирген.

Ук митингке келген кижилерниң кол нургулайы пен-сионерлер-даа болза, амгы үеде бо айтырчы чүгүле бистин республикада нарын болуп турар эвес, а бүтү Россияда чуртталга-коммунал ханды-рылга дээш төлөвирин 80 хуу чедип турары дүгүредип ту-рар. РФ-тин экономика бол-гаш садыг талазы-биле сайы-ды Г. О. Грефтин дыңнады-гыле алырга, 2003 чылдан эгелеп бүтү Россияга чурт-талга-коммунал хандырылга дээш төлөвир 100 хуу болур.

Ол үеге чедир республика-нын чурттагыч чонунун ажил-дап турар кезээнин болгаш пенсионерлериниң шалынын өстүрүттөр болза, байдал база чүтээрээр дээрзин чурт-талга-коммунал ажил-дакчылары санап турар.

ЧОК ДЕП ТҮННЭЛДИ ҮНДҮРГЕН

Англияга өөскүп үчкөн ашурдан чүгүле ол чурттуң мал-маганы эвес, а Европаның Франция, Голландия чурттары база бо ха-лапка таварышкан. Мал-маганын бо аарыг-дан чидирген фермер-лер боттарынын ам-тынынга четтиңип ту-рары бүтү делегейде улуг дүгүредип болду-руп турар.

Бистин республиканың көдээс ажил-агый специали-стери чоокта чаа Мөңгүн-Тай-га болган дүгүлүг хаттын салдарынан чудап олген сарлыкларын ишти-хырын болгаш мага-бодун хынааш, ашур Тывада чок деп түннел-ди үндүргөн. Ол ышкы тускай эртемниглер ол кожуунун өске-даа чүзүн мал-маганы хынааш. РФ-тин Көдээс ажил-агый яамызы-нын дыңнадыгы-биле моол-дан мал-маганы, ээт

аймаан, мал кештерин хүлээп алырын түр када соксадырын саналдаан.

ШОР АЯН- ЧОРУКЧУЛАР ТЫВАДА

Март 20-нүн хүнүнде Кемерово облазынын Таштагол районундан ол чериниң Спорт комитетиниң даргазы Н. М. Чел-богамен болгаш үш аян-чорукчу хаак-биле Саан дагыларын ажал келген.

Олар келгеш, респу-бликаның Күш-культура бол-гаш спорт комитетиниң даргазы С. Ы. Ооржак-биле болгаш туризм департамен-тинин ажилдашкыны Б. Хо-валыг-биле ужурашкан, 2002 чылда Даг-Алтай, Кемерово облазы, Хакасия, Тыва, Моол таварыштыр аян-чорук кы-лырын дугурушкан. Ол-ла хүн аян-чорукчулар респу-бликаның Алдан-Маадыр ат-тыг чурт-шынчыл музейин-ге чедип, тыва чонун төө-гүзү, культуразы-биле та-нышкан.

Игорь ДАМДАК.

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелзэн

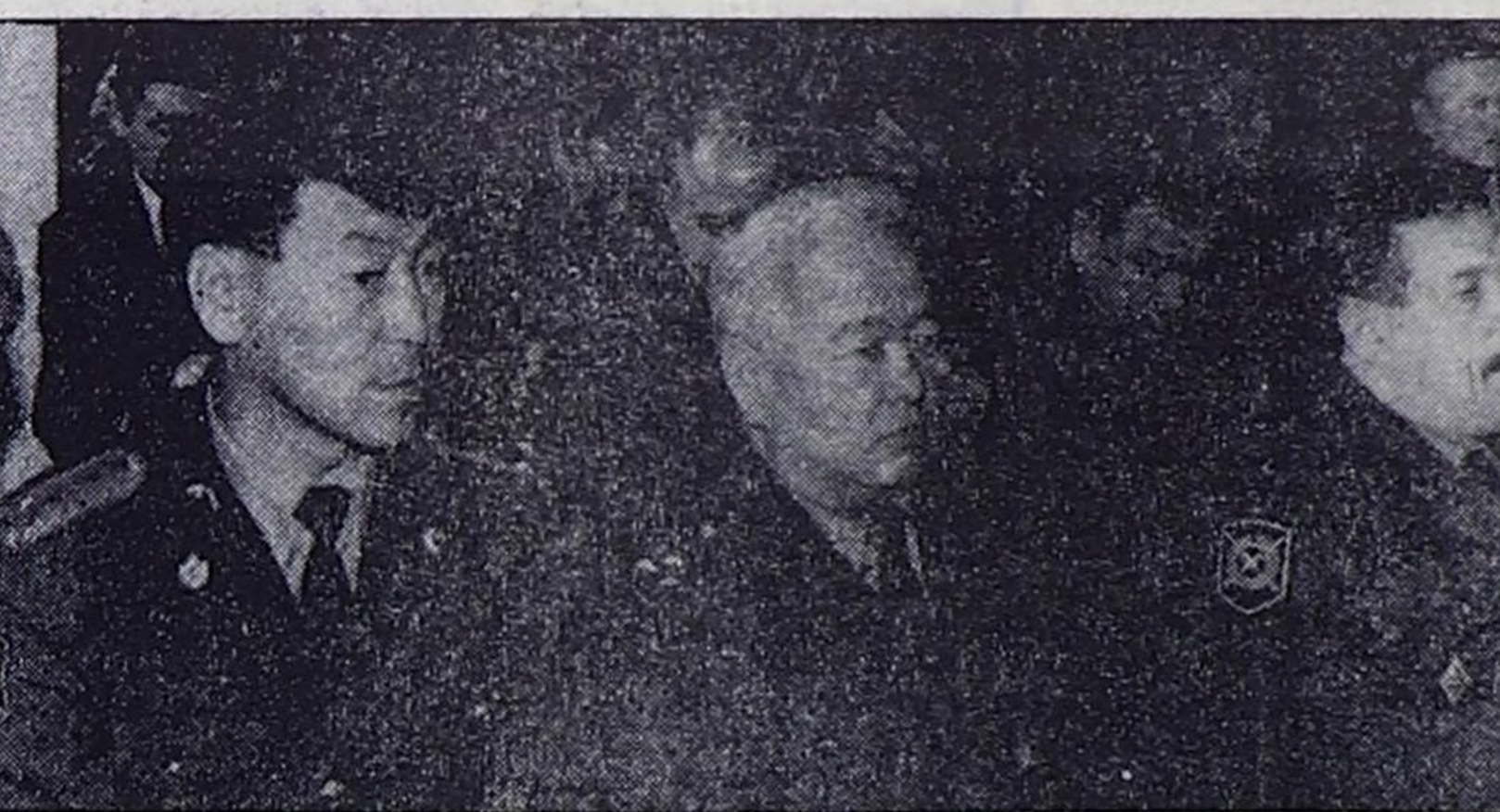
№ 34 (16339)

2001 чылдың март 22, четверг

Ат салган шагы 19.00

Садар өртээ 3 рубль.

ЧАА ЧАДАЖЕ

ЧУРУКТАРДА: ужуражылга үезинде.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

РЕФЕРЕНДУМГА БЕЛЕТКЕЛ

Март 21-де ТР-ниң Төп соңгулда комиссиясы Чазак Бажыңының хуралдаар залына кожууннарда тургустунулаан ТР-ниң референдумун эрттирер талазы-биле девискээр комиссияларынын даргалары-биле ужурашкан.

Аңаа ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязынын даргазы Николай Алдын-оолович Ондар түве чугаалааш, кожууннарда ТР-ниң референдумун эрттирер девискээр соңгулда комиссия-ларынын ажылын федералдыг хоойлуга да-нып алгаш чорударын кожууннар төлээрин-ден дилзэн. Ол ышкыш Н. А. Ондар референ-дум эрттирер талазы-биле девискээр комис-сияларына апрель айның 8-9 хүнеринде методиктиг материалдарны, ыяк камгаладыг кылдыр кылган бюллетеньнерни, чаа Консти-туция төлөвилелин орус, тыва дылда бижээш ийи экземплярын болгаш референдумга ха-маарыштыр суртаал ажылын чорудары-биле 1000-2000 хире плакаттарны үлөп бээрин дың-наткан, соңукчуларнын өске черге соңгуур 3000 ышкызылгаларын шагдаа ажалдакчылары-биле катал келгеш алырын чугаалаан.

Март 16-дан эгелеп Тыва Республиканың чаа Конституциязына хамаарыштыр рефе-рендум эрттирер талазы-биле белеткел ажылы эгелей берген дээрзин ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак РФ-тин Президентизи В. В. Пути-нге дыңнатканын Н. А. Ондар немей чугаалааш, ук ажылды федералдыг хоойлужуудулгага дүүштүр чорударын база катап сагындырган.

Кожууннарда ТР-ниң референдумун эрт-тирер талазы-биле девискээр комиссияларына суртаал ажылын чорудары-биле машина-тех-ника, кывар-чаар чүүл, компьютер, телефон-биле хандырылганы тус чериниң чагырга даргалары алыр ужурулгу деп ол чугаалааш, билдинмес ай-тырлар тургустуна берзе, чүгүле Төп соңгул-да комиссиязындан айтырып алырын кожуун девискээр комиссияларынын төлээрлеринден дилзэн.

ДЫННАДЫГ

Телевидение дамчыштыр март 14-те Чазакка бүзүрел чок чорук чарлаанын тала-зы-биле Күрүне Думазынын эртенги хуралын дамчыткан. "Россия Федерациязынын Чазаның бүзүрел чок чорук дугайында" РФКП бөлүүнүн кириени доктаалдыг төлө-вилеп Күрүне Думазы хүлээп албаан деп чүве билдингир. Федералдыг Хуралдын адак-кы палатасында Күрүне Дум-азынын депутаты К. А. Бичел-дейиниң ол талазы-биле са-налы.

"Мээңин-биле алырга, РФКП бөлүүнүн талазындан боттарынын чаңгыс үзөл-бодалдыг талаалакчыларын чидирбес дээш соңукчулар-биле оон кажарлаашкыны деп бодаар мен. Оон өске чылда-гааннар ында чок. Чазактын черишкенин чамдык хөдө-лишкенингерге хамаарыш-

тыр алырга, РФКП-ниң ыңдыг ажалыг бажынары чогум-чалыг эвес болуп турар. Бо бай-далда чонун мурнунда Чазак-тын харысалгалыг чоруду-биле чергелештир оларны-на мурнунда Күрүне Думазы-нын хүлээлгелери база бар дээрзин "Чаңгыс эп-сеткип" ("Единство") дамчыштыр РФКП-нин бөлүүнүге Кремль шыгыгы сагындырып турар. Оон-биле кады Кремль Күрүне Думазынын таралдырыга боду-нун белеңи-биле Чазактын шиптирлиги-биле дөткөп турарын көргүзөр: парламен-тинин адаккы палатасына бадылаашкынын түннелде-риниң кандыг-даа байдлында ол шыдажып үнгөн турар ужурулгу."

Россия Федерациязынын Федералдыг Хуралынын Күрүне Думазынын депу-татынын дузалакчызы Б.С.СЕДЕ.

ХЛЕБТИ БОКТАН ТЫП, ТАВАРЫШКАН ЧЕРИНГЕ-ЛЕ ХОНАР БЕ?

"Бэлгүм башкизы болганым, арат чонну бижикке өөрөткөним — мээн салым чолумнуу трамплини-дир" — деп, ол чугаалады. Оон-биле чергелештир Хертек Амыр-битовна ол үедө бодунун организакчы чоруун, улус-биле чугаалажы билирин, кижизин, өөредилгеге сун-дулуун көргүскөн.

(Улаңчылыг).

Игорь ДАМЛАК.

КЕЖЭЭКИ КЫЗЫЛ АНЫЯКТАР, КУЛЬТУРА ОДАГЛАРЫ

Март 16-да кежээкиниң 6 шак 30 минута турда, Кызыл хоорайның өөредилге килдизинден Н. И. Попугалова, ПТУ-4-түн директорунун кижизидилге талазы-биле оралакчызы А. Н. Потапова, эге профессионал өөредилге департаментизинден З. Н. Монгуш, ПУ-1-ин физкультура башкызы А. Ч. Дамбар, "Найрал" кинотеатрынын директору М. К. Соян, ИХЯ-нын парлагла албанындан милициянын улуг лейтенанты Виктория Сарыг-оол, ында практика эрттирип турар Москваның гуманитарлыг институтунун журналистика факультетинин 5-ки курузунун студентизи Ая Куулар болгаш массалыг информация чепсектеринин ажилдакчылары кежээки Кызылче рейд кылгып үнүгүтүс.

Рейдинин кол сорулганы — аныяктарның кежээки үелерде танчылап, хөглөп, дыштанып турары, культура одагларында хөгжээшсинерге школа назылгы оолдар, кыстарның кижилгезин хайгаараары, дыштанылгы черлериниң ишти байдалын, культурулу денселни көөрү турган.

Хүн дурту ам-даа дыка кыска болгаш 8 шак 30 минута турда, ИХЭ-ниң бакы-нындан үнүп турувуста, Кызыл хоорай караңгылай берген. Чүтле бакынар сонгаларының болгаш эрткен-дүшкен машиналар чырык кестүрүдүмүчүлүп "Строитель" культура бакынынче чоруттувус.

Дүнеки Кызыл, ынакшылын сен, Сетилинниң чоругаралы сен деп ыры автобус иштинге сактып чордум. Оон авторун (ат, фамилиязын сактып чадап кааным) чүте ыялап-ла дүнеки Кызылга ынакшылын илереткенил? Хүндүсү хоорай ажил-иш, өөредилге-биле долдунган, чымчышты, а кежээки, дүнеки Кызыл дыштанып оон-тоглаа, танчы, чаа солун ужураалар, ужураажыныкынар болгаш улуп дыштаныры-биле хоббаалыг болгаш авторунун ынакшылын

элдептиг. Ынчалза-даа аныяктарың хөгүтүп дыштанылганы: **Көвей-көвей кижик** **көргөш,** **Хөөкү бодум хөөрексеп,** **Хөртүктүг-ле тайга** **көргөш,** **Көк-ле-Борам** **дидирексеп,** **деп бурун тыяларнын** **ыры сагышка кирип,** **сорун-залай бээр болду.**

— Бо хүн мун-не чүтээр-дир, эзирип улус чок. Чамдыкта арага чакырып кирип алгаш, оозун ижи, эзирип, чурум үрей бээр улус — деп, ында дежурныйлар турар онза даалгалар күүсөдир отрядтан сержант Ким Куулар чугаалады.

Керей ресторан "Сувонга" четтивис. Амданның аш-чем, арага, таакты чыды думчуктары-быска дораан дегди. Володя биле Болат деп ийи камгалакчы дежурный оолдар чүте келгенин сонуругады. Бичекек дакыш ресторанда эвээш эр, хөрээжен кижилер чамдыкы чеменип, өскөлери танчылап турлар. Эмин эрттир эзирээ, хөдөлип чурум үрээ кижиде чок. Оон башка ындиларны Володя биле Болат туткаш, ресторандан үндүр үдөтпөр болгайлар.

"Найрал" кинотеатрының баары-биле Кочетов кудум-чүзү-биле халдып олурувуста, №99 беш кагыт бакынының бир квартиранттан (соңгазындан) хөлчөк кыш үнүп турар. Автобуска чораан шагдаа оол рация дакчылыгы уа адресче өрт машиналары чалапты. "Найрал" кинотеатрынын чанында аныяктар аажок хөй

болду. Бир он сес хар үези аныяк уруг ийи оол эштери-биле хөлчөк-ла таактылаан тур. Ол хөөкү таактылаарын чүт деп бодал чор ирги? Бодалык, чаа мода деп санап чор болгай аан. "Найралдың" ийиги кадында аныяк оолдар, кыстар кидин тулук танчылап турлар. Өнүгүт оттар-биле бүргеткен, динимтелген хөгжүм-биле катат: "Дыналар даан, музыканың магалыгы, тааланчылы, өөрүнчү. Бүтү чүвени утуп, теке аары беринер, теке аары беринер" деп, башкарыкчы кыйгырып тур. Шынап-ла, теке аары берген чүте дег, аныяк уруглар кышкыржып, улам калчаа танчылай бээрлер чорду. Ол хөгжүм-музыкадан "эзирээни" теке аарышынындан (арагадан эвес, хөгжүмден эзирип, теке аарыры черле чүгээр ыш-каш) ырак озалааш турган уругта чөдө бердим. Ол ТКУ-да өөренип турар Анна болду.

— Бээр үргүлчү кээр кижик мен. Чамдыкта эзирип аныяктар көүлөй бээр дээрден башка, маңаа дыштанылга кежээлери дыка солун эртер. Салыр хөгжүм-музыка аныяктарга таарышкан, чалсар аразында ооннары өөрөдигил-даа — деп, ол бичик када чугаалай каапты.

Чорууру-биле "Найралдан" үнүп кэрээвиске, оон мырыңды кыдында "Азас-3" диско-барың эжинин аксында аныяк тыва уруг чүдө чок эзирип калган чыдыр. Чанында аныяк оол ону тургузу тыртып чадааш:

— Дузалажып көр, акый.

Бо уруг мээң дунмам-дыр. Таксиге олуртуп алгаш, чоруй барайн, — деп диледи.

Уругун ийи холундан көдүржүп алгаш, таксиге апар чор бис.

— Куду вы ее? Все нормально! Чо вы.? — деп, бир эзирип орус уруг, бисти шагдаалар деп-ле бодалан боор, эжин былаажып эгеледи. Ыа аразында ылап-ла шагдаалар чөдип келгеш, ону соксадып, чоруй баарын негедилер. Орус уруг "майтангы" чоруй, халып чоруткаш, дедир келгеш, ыглап-ыглап, шагдааларга удостовление көргүсү. Ында "Прокуратура Российской Федерации" деп каанын номчуп четтиктим. Оон шагдаалар оларны салыпты. Эрге-хоойлуну тергип билер прокуратура ажилдакчылары хөй-ниги черинге ынаа алдынып турарын көргө, чаржынчы-ла чорду. Оларга хөй-ниги черлеринге эзирип ужу каары, "майта-ныры" "нормально" болуп турары ол ышкажы. Ындыг кижилер эрге-хоойлуну канчап камгалаарлы?

"Эне-Сай" ресторанында чөдө бээрвиске: "Олут чок" дээш бисти кирибейн шаг болду. Рейд кылгып келгенин сонуругады. Хөрээжен арай боорда билип алды. Ында улуг эзирип кижик чок, аныяктар танчылап турар болду. Бо кежээ киргенин дыштанылга черлеринден эң арыг-сылыг, элтиг кылдыр дериттинген ресторан бо "Эне-Сай" деп тунелди кылдывс.

Борис ОНДАР.

ЧЭЭРБИГИ ЧҮС ЧЫЛ КИЖИЛЕРИ

Белиней-белиней отту-тергеге олуртуп, корга-корга колхозтажып, үжү-бижик-даа танып бергенис — Чээрбиги Чүс Чылдың Кижилеринин ачызы. А оон ыңай чедик-кинеривис, сайзыралыс кандыгы? Далашпайн бодал, санап көрүнерем. Мал-маган кодан сынмас, машина-балгат гараж сынмас кылдыр ажилдаан бис. "Тилеппер" совхозка дүжүт ажаалдазын доозуп турда, чачгыш шөлдү шефтеринге 98 комбайның киришкенин ыңчангы директор Вадим Юн-даа, ыңча хөй техниканы дүне када көргөн болгаш оларны дааш-шимээнин дынаан чүс-чүс тараажылар-даа кайын уткан деп! Комбайн бүрүзүңе 2-3 машина, звено бүрүзүңе бензовозтар, септелме машиналары база турду. Чээрбиги Чүс Чыл Кижилеринин ыңчаар ажилдаанының түнелинде, столоваяларга хлөбиги халас чүт турду. 20-30 көпөк-биле тоттүр чеменип алыр чүте. А прокат черинден "Москвич" бир хондур алгаш, кожуун чораш көргө, хөлезини 37 рубль. Анаа мотоциклдер, чада-тергелер, хөп чур машина, чүт-даа турган. Телевизоруну хөлезини хонукта рубль четтес, 30-40 көпөк кире.

Эрткен Чүс Чылдың Кижилери мени чижип-кончужуп болбас, черле багай чүте кылбас кылдып өөртөткен. Кижизидилгенин хонукта — коммунизм тургузукчунун дүрүмү, ол ону шикээди алган бис. "ВЛКСМ-ниң XXX чылы" кинотеатрың ийи залыңа 23 шак 30-де эгелээр кинону көрүп алгаш, 02 шак үезинде эң кудумчулап чанып ээр ийик бис. Парктын киосктеринге танчылап-даа турбаан, ында ресторан биле столовая база ыңчаар хонар. Кижизидилге ажилын салык, пионер, октябрт, профсоюз, хоочуннар, дагдыныкчылар, агиткварталар болгаш өске-даа организациалар кады харыылаар. Кижизидилгени мээ-медерелинде ажил-иш, ак сеткил

1966-1970 чылдарда Тыва 1633 тракторун, 813 комбайны, 1886 автомашинаны күрүнден алган. Бир чылын шеригтен 500 (1000-даа чор бө?) дайынчы автомашинаны хары угда келди, шуптузу маңаа арты. Дүжүт ажаалда-зынга келген ол машиналарны ажил-агиллар үлешкенин соонда, "Дикая дивизия" дээр бүдүн АТП тургустунду. Ол база-ла Чээрбиги Чүс Чылдың Кижилеринин ажилы-дыр.

Чээрбиги Чүс Чылдың Кижилерин мактаары, оларны алгап-йөрээр, оларга тураскаал тургузары, оларны төөгүвүске арттырары чөп.

Дайын-чаага, ажил-ишке Даады-ла тилеп келген — Чедишкынден салдыктастан Чээрбиги Чүс Чыл Кижилери.

Өргөн турбаан курут чөргө Эртээл-бакың, суурлар туткан —

Черин каастап сайзыраткан Чээрбиги Чүс Чыл Кижилери.

Ажык-кончаа, акша сүрбес, Ажыл дээнде, амыын бээр —

"Че-ве!" дээштин туржуп келген Чээрбиги Чүс Чыл Кижилери.

Ажык-кончаа, акша сүрбес, Ажыл дээнде, амыын бээр —

"Че-ве!" дээштин туржуп келген Чээрбиги Чүс Чыл Кижилери.

Чоогуу езу-чаңчыларны Салгалдарга чалап берген —

Черле оруун чандыр бастас Чээрбиги Чүс Чыл Кижилери.

Ачы-буян чажып келген Ажыл-ишчи үе-чөгөм —

Четтинчилкен базып орап Чээрбиги Чүс Чыл Кижилери.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

КИЖИ КАНЧАП КАРЖЫ АПААРЫЛ?

1994 чылдың февраль 11-де кежээкиниң 6 шак үезинде хамааты Амозарян "Жигули" маркалыг автомашинга 20-21 харлыг хире үш оолдары оларын дилээ-биле Каа-Хем суурже чедирип чоруткан.

Мурнуку олутка Сергей Дарый, артынга Альберт Кудер, Орлан Байыр-оол олурган. Машинга Каа-Хем суурга чедип келгенде, Дарый ам бир өске черге чедирерин чолаачыдан дилээрге, ол ынаваан. Оон С.Дарый биле чолаачы Амозарян маргыжып үнгенер. Дарый машина иштинде чыткан бижекти алгаш, чолаачының мойнуңа, хөрээңе 2 катап шаашкан. Амозаряның чүрээ болгаш өкөзи аар балыгларынандан, хөй хан төгүлгенинден ол-ла черинге өлгөн.

Ындыг байдал-биле үш оол машина ээзин өлүргөш, изин буудаары-биле оон мага-бодун Спутник суур чоогуңа экекел, хар-биле хөөр кааннар. Дедир Каа-Хем суурга чедип келгеш, кем-херек үүлгедикчилери хунаап алгаш машиназы-биле төрөөн сууру Ак-Турт-же чедип алыр деп сумелешкен. Альберт Каа-Хем суурга артып калган. Сергей Дарый биле Орлан Байыр-оол "машинанын" мунап алгаш, Ак-Турт уунче улуп оруткан чорупканнар. Орук ара машина урелип каарга, Ак-Турт чөдөй, өлүрүкчүлөр дедир Кызылче достунуп чедип келгенер.

Кижилер, коргунчуг херек кылгып алган хамааты сагыш амыр чоруп шыдаар

оларны тып чөдө берген.

2000 чылдың апрель 20-де ТР-ниң Дээди судунга дерзиз үүлгедиге хамаарыштыр суд истелгези болган. Анаа демилге хостуг-шөлөөн чорут турган Сергей Дарый, Орлан Байыр-оол, Альберт Кудер 1994 чылдың февраль 11-де кышкы караңгы дүне кылган коргунчуг үүлгедиги "катап чурттал" эртер ужурга таварышкан. Хар адаанга хөөп кааны Амозарянын "овур-хевир" —

Суд залындан

оларга катап чедип келген.

Суд истелгезинин үезинде Сергей Дарый "Жигули" чолаачызын боду-ла бижектеп каанын, өлүргөш минип тура-ла, чок кылган кижизин бурундашты, оон мени эки-бак сөглөй бергени бо үүлгедигин чылдагааны бөлү берген дээрзин өчөөн. Оон өчүүнүң шынга дүүшпезин номчукчу эскерип каар боор. Караңгы дүне үш шыраак, аныяк оолдар олуртуп алгаш, чачгыш чолаачы оларны эки-бак сөглөй бербес-ле болгай. Оон ыңай Дарый машина иштинге чыткан чолаачының бижээ-биле ону шаашкан мен деп турар. Ол бага мезе. Кандыг-даа чолаачы машина иштинге пассажирлерге көзүлүр бижек салып алгаш олурбас-ла болгай.

Истелге үезинде Альберт

Кудер, Орлан Байыр-оол машина Каа-Хем суурга караңгы черге чедип келгеш, үжөлээ чолаачыны үндүр соп алгаш, эттеп турувуста, Дарый ону бижектеп каан деп өчүп турган болза, суд үезинде: "Истекилер бисти албадан тургаш, меге өчүк өчүдүп алган" джиш, баштайгы өчүктеринден ойталап эгелээнир. Ол хирезинде караңгы машина иштинге чүт бооп турганын көрбөз бис деп оларнын өчүп турары мырыңай элдептиг. Машина иштинге Дарый чолаачы биле сөс каржып, ону каш катап бижек-биле шаанчып тургаш, өлүрүп каан. А артынга кады чорааны Альберт биле Орлан чүт-даа көрбөз бооп турар. Оларнын ол өчүк меге дээрзин номчукчу эскерип олур боор. Таанда чүт-даа кижик болза, машина иштинге чүт болуп турарын билип каар эвес бе?

Судтун түнелинде өлүрүкчү Сергей Дарый 13 чыл, "чүтү-даа көрбөй олурган" болуп турар Альберт Кудер, Орлан Байыр-оол 1-1 чыл алган.

Амгы үеде Тывада эртем-билиг, техниктиг депшилге шаандакызынга көөрдө, сайзыраңгай. Тыва кижилер эртем-билигин шаа-биле чедип ал турар. Оон-биле кады чамдык тыва аныяктар чүте каржы, кижилерге хайыра чок апарганы?

Шаандакы тыва езу-чаңчылар тутундурган. Амгы бо эде тургустунушкунуң кадыг-дошкун негеделеринге чамдык аныяктар шыдашпайн, келир үеге бүзүрели чидип, сагыш-сеткили адалап, хоозураанындан каржы-хажагай апарган бе? Азы биче буурай тыва чоңунч чамдык кезин иштелдин чалгыныга алзып, толдаргай национал сорулга чок, ала-чайгаар байдал-биле чурттап, массалык-биле арагалаар багай чаңгыл, эки-бак сөглөжир чорук тып алганында бе? Үстүнде коргунчуг херек үүлгөткен оолдар бичижинден-не улуг кижилерин арагалап, алгыжып-кырыжып турарын көрүп өскөн. Оон аңгы чурттап болурун олар билбес, чурттагалзын үнелестер. Ынчангаш келир үеде бистин ажы-төлүсү бо оолдар ыш-каш, өлүрүкчүлөр болурун күзевес болзувуса, ам бо хүндө эгелээш аныяк хамаан-чөк, улуг, кырган-даа улус аразында арага ижер чорукту соксадып, кижик кижиге хайыралыг болуп чорукту, чугаа-домак культуразын бедидер болзувуса эки.

Өске улуг чоңа көөрдө, 200-ле мүн чурттагычыл көңүс эвээш санын улус-тур бис. Тыва кижик бүрүзү арага ишпес деп сорулга салып алыр болзувуса, таанда ону күзүсөдип шыдаас бис бе? Салык ООРЖАК.

ШОКАР МЕДЭЭЛЕР

культура килдизинин эргелекчизи Кара-оол Натый-оолдуг көдүрүп үндүргени Улут-Хемниң XX чүс чылда эң-не талантылгы кижилерин илередип уран чүүл мөөрейи чоокта чаа Шагаан-Арыг хоорайга болуп эрткен.

Уран чүүл мөөрейинин ийиги хүнүнде шаанналыг черлерге кирген 15 кижиден тилекчилерин илереткен. Жюри кежигүнери чангыс үн-биле "Улут-Хемниң XX чүс чылда талантылгы" деп үнелели Арыг-Үзү суурдан Кара-

кыс Семис-оолга берген. Ийги, үшүк черлерни коюунуң ном санын ажилдакчызы Алефтина Доспан, Хайыракан суурнуң төлөөзи Аржаана Даваа дараалаштыр чаалап алган.

35 хардан өрү назылгылардан бүзүрелдиг тилелгени Виктор Дөнгүр-оол алган. Ийги черин Арина Дөнгүр-оол, үшүк черин Хайыраканда урулгарын уран чүүл школалың башкысы Розалия Күжүтет олар алгаш, тилекчилер болган.

Мөөрейниң киржикчи-

лери болгаш көрүкчүлери болуп эртен солун мөөрей дээш коюун чачыргазынга болгаш культура ажилдакчыларына өөрүп четтиргенин илередип артканнар.

Валентина АРТЫНА. "Улут-Хем" солунун кореспондентизи.

ТИЛЕКЧИЛЕР ФЕСТИВАЛЬГА КИРЖИР

Март 16-17 хүнеринде Улусчу чогаалдык бажыңыга респуб-

ликаның өөредилге черлеринин аразында КЭН болуп эрткен.

Анаа эмчи училищезинин, педагогиктиг колледжтин, Балгазынын профессионал училищезинин база ТКУ-нун ийи командалары киришкен. Апрель 1-де түнел оюнга киржир эргени эмчи училищезинин база ТКУ-нун ийи командалары чаалап алган.

КЭН-ниң тилекчилери апрель айда Москва хоорайга болуп эртер студентилер фестивалына киржир.

Алдын СААЯ.

ажылдакчылар "кедидир" бүзүрелдиг кижизи бооп турар.

Оон ыңай 1999 чылдың шалың справказында мээң албайн турганын шалың ашазын алган кылдыр демделген каан болду. Чүте ындын бухгалтер Н. В. Колдундан айттырарым: "Суд шийтири-биле телеттирил алган акшаны он тыртып каапкан бис. Ынчангаш харын-даа 2900 рубль өрөйг сен" дээн.

Суд шийтири-биле шын эвес үндүрткөш, ажылдап турган үелерим дээш 2670 рубльди, мораль когаралы дээш 1200 рубльди алган турган мен. Ол дээрже мээң хоой-лу езуугар ук организациядан теледип алган бодумунуң акшам ышкажыл. Ону мээң албайн турганын шалыңа телери-ден албадан-биле ажилдап турган хүнерим, моральдыг когарал дээш ук албайн чериниң мөөңө төлөп берген акшазын менден тыртканы саң-хөө талазы-биле каржы хоойлу үрээш-кини-дир. Өске албайн чериниң мөөңө чедирген когаралын бодумга бодум төлөп турарым ол апаар ышкажыл. 1999 чылдың январьдан июнь айга чедир арендада ажилдап

турган болгаш, чаңгыс-даа айнын шалыңын албаан мен.

Оон 1999 чылдың апрель айда бухгалтер Н. В. Колдундан айттырарым: "Суд шийтири-биле телеттирил алган акшаны он тыртып каапкан бис. Ынчангаш харын-даа 2900 рубль өрөйг сен" дээн.

Чүте мээң эвес, өске-даа контролерларын, чолаачыларын шалың справкаларын-да албаан акшаларын алган кылдыр бижээң болган. Ажылга катап тургустунуп алыр дээш билдиргишкен бижип алгаш баарымга, Никифоровтун секретары Сорокина бөзүн көрүмөс болду.

Чыл ажыр ажил чок, ийи инвалид урулгарынын пенсиязы эм-тан хамаанчок, аш-чем саларында чедишпес, дыка берге байдалда чурттап тур бис. Тускай дооскан эртем-билиг чок, чоң-биле ажилдап билбес, хөрээжен кижилер, бот иелер куду көөр даргалыг боорга, чалгылар-дыр. Үстүкү эрге-чагырга органдары бо даргага хамаарыштыр хемчег алыр болза эки-дир.

Валентина ДӨМҮР-ООЛ.

Хууда чарлал

Читкенин барымдаалааш...

Анай Чыргаловна Монгушка 1997 чылдың ноябрь 24-те тывыскан 542982 дугаарлыг "Күш-ажылдың хоочуну" шынзылганы оон читкенин барымдаалааш, күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Парлагла болгаш информация талазы-биле күрүне комитети журналистиканың хоочуну, Тыва АССР-ниң культуразынын алдарлыг ажилдакчызы Болупмаа Даваевна дирчинин

аар болгаш үр эвес аараанының соонда мөөңө-биле төрелдеринге болгаш чок кижилеринге ханы кажылдылгы илередип тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000. **ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ:** Тыва Республиканың Чааза болгаш "Шын" солун редакциязынын коллектив **Кол редактор Светлана МОНГУШ.**

РЕДАКЦИЈА КОЛЛЕГИЯЗЫ: Кустүгүр Сат, Чамысмаа Монгуш, Айлан Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек. **РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:** Кол редактор — 3-43-34, кол редакторунун оралакчысы — 3-33-91, секретариат — 3-34-98. Солун келбейн барганда, дараазында телефончо долгаар: 3-14-94.

КИДИСТЕР: Никител-политиктиг кылдыс — 3-39-15; Комютер өрөзүл — 3-36-82; Бухгалтерия — 3-41-16. Солунуң "Шын" солун редакциязынын компьютер төүлүгө өрөз болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемээлээ 2 парамал ама. Тираж 6103. Чачыг 30

АГАР САНЫБЫС: №40703810400000010000 АББ ОАБ Банк "Туакредит", Кызыл ИНН—1701008465; көрп сч 3010181060000000729 БИР 049304729. Солун Россия Федерациязынын Парлагла болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужулганын чорутулгазынга контроль болгаш бүтүктөлгө Тыва девискээр эргелелгө бурткеттинген. Бүтүктеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлагла болгаш информация куркомитетинин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетингиз-Кравченко, 1).

Солунда парлагтылган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшөйи барыш болур. Айыттылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дынадылгылары дээш авторлар боттары харылаар.